

Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'ne Göre İstanbul'un Kuruluşunda Yerleştirilmiş Olan Atmeydanı Tılsımları

Jean-Louis Bacqué-Grammont

CNRS, Fransa

Bilinen kuralların dışında kalarak olağanüstü olarak görülen ve bundan dolayı da hayranlık uyandıran bir şeyin tanımlaması için sözlük yazarı Littré'ye başvurursak eğer, bu şeyin harika olarak tanımlanmış olduğunu görürüz, birçok başka şeyin yanında, tılsımların da bu tanımlamanın kapsamında yer alabileceği kabul edilebilir. Yine Littré'ye dönecek olursak, tılsımla ilgili şu tanımlamayla karşılaşmaktayız: “bir araya getirilmiş oldukları dizilime göre, yıldızlarla ilişkileri olduğu atfedilen ve olağanüstü niteliklere sahip olduğu düşünülen, taşın veya metalin üzerine kazınmış olan belirli şekiller veya harfler“.¹ Evliyâ Çelebi'nin de, çok farklı nitelik ve biçimlerdeki bu nesnelere seyahatnamesinde birçok defa bahsetmiş olduğunu

.....

1 Bu tanımlamayı neredeyse aynı şekliyle, J. Kuska, B. Carra de Vaux, C. E. Bosworth'da, “Tılsam” başlığında bulmaktayız, *Encyclopaedia of Islam*, 2000, X, 500: “an inscription with astrological and other magic signs or an object covered with such inscriptions especially also with figures from the zodiacal circle or the constellations and animals which were used as magic charms to protect and avert the evil eye.”

gördüğümüz için, bunların arasında en dikkate değer olanların araştırılmasının ilginç olacağını düşündük.

Seyâhat-nâme'nin bütününde, *tılsım* ve *mutalsamânât* kelimelerini kapsayan 42 adet belirgin olayı tespit ettik. Bunlara bazı tekrarlar eklenmektedir ve şüphesiz birçok olay da bizim dikkatimizden kaçmıştır. Her ne olursa olsun, 17. yüzyılın ortasında, göreceli olarak kültürlü diyeceğimiz bir Osmanlının bu tılsımlar hakkında ne düşündüğünün ve onlara yüklemiş olduğu güçlerin daha yakından incelenebilmesi için bu çekirdek derleme bize yeterli gözüktü.

Her şeyden önce, Evliyâ'ya göre bir tılsım nedir? Neye benzetilmektedir? Yazarımızın bu konu hakkında vermiş olduğu ender açıklamalar oldukça belirsiz görünmektedirler. Bazen "sihirli kare" (*vekf*) sözkonusu olmaktadır ama sıklıkla, bir parça kağıdın veya kumaşın ve hatta bir büyü veya yazı taşıyan bir muskanın ama aynı zamanda da, kötü güçleri yok edecek bir koruyuculuğun şekli temsilinin söz konusu olmuş olması gerektiğini tahmin etmekteyiz. Böylece, Evliyâ'nın vermiş olduğu örneklerde, sıklıkla Hz. Muhammed'in doğduğu geceyi çevreleyen mucizelerden, özellikle de, diğer dinlerin ibadet yerlerinin çöküşü ve birçok eski tılsımın güçlerinin yok edilmesinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte, 570 yılının bu pazartesi gecesinden sonra bunların çoğu güçlerini devam ettirmiş olduklarından, bunlar düzenli bir biçimde İslam'ın ilkelerini ihlal ediyormuş gibi gözükmemektedirler.

Burada söz konusu olan 42 olaydan 24'ü yani neredeyse yarısı İstanbul hakkındadır ve biz de burada özellikle bunlarla ilgilenmekteyiz. Bunların arasında dört tanesi, nitelikleri ve etkileriyle, sıklıkla Osmanlı başkentinden oldukça uzaktaki yerlerde bulunan birçok başka tılsımlara denk düşmektedir. Böylece, bütünüyle Evliyâ'nın hayal gücünün ürünü olan mitsel bir kralın kızının mezarı, bir tılsımın sayesinde kızın bedenini karıncalardan ve diğer böceklerden koruyabilmek için Saraçhane'den çok uzakta olmayan bir sütunun tepesinde karşımıza çıkmaktadır. Oysa başka bir yerde de, Evliyâ, aynı nitelikleri kapsayan bir kral mezarından bahsetmektedir ama bu mezar Mora Yarımadası'nın güney ucunda yer alan Methone'de bulunmaktadır. Şimdi ne düşünmeliyiz? Şüphesiz antik döneme ait

bu tarz mezarlar halen Likya'da görülebilmektedir ama Osmanlı başkentinde görülebilirler mi? Sıklıkla bu tılsımlar, kendilerine karşı korunma istenen zararlı yaratıkların biçimini almaktadırlar: sineklere karşı bir sinek resmi, sivrisineklere karşı bir sivrisinek resmi vb...

Başka bir araştırmanın kapsamında bu çeşitli vakaları daha yakından inceleyeceğiz² ve burada ise bu kongrenin konusunu kapsayan ve Osmanlı dünyasının simgesel merkezleri olan Ayasofya'yı ve İstanbul At Meydanı'nı içeren üç vakayı inceleme altına alacağız.

Öncelikle, bizzat Ayasofya'nın içinde bulunan ve Evliyâ'nın tılsım olarak kabul ettiği şeyin iki ayrı yazımına bakacağız: kubbenin bingilerine yerleştirilmiş olan ve altı kanadın yüzleri çevrelediği kerubilerin devasa temsilleri. Kerubilerin bu tarz temsilleri Bizans ikonografisinde ve daha genel olarak da Ortodokslarda gelenekseldir. Evliyâ burada İslam'ın kabul ettiği dört başmeleği dört temel noktada yer almış olarak görmektedir. Ona göre, iyi ya da kötü alametlerin ortaya çıkabileceği bir biçimde bu melekler bazen kanatlarıyla çarpışacaktır. Bununla birlikte, bu yerleri tanımayanlar için yazarımızın verdiği konumlar yanıltıcı olabilir ve bu temsillerin, yapının dışında yer alan birçok sütunun zirvesine yerleştirilmiş oldukları düşünülebilir.

“On dördüncü tılsımât-ı acibe: Ayasofya deyrinin cenûbunda dörd aded amûd-ı münthâ beyâz mermerler üzre bilâ-teşbih Cebrâ'îl ve İsrâfîl ve Mikâ'îl ve Azrâ'îl kerrûblarının timsâlleri var idi. Biri cânib-i şarka, biri garba, biri şimâle, biri cenûba müteveccih dururlardı. Yılda bir kerre Cebrâ'îl sûreti kanat kakup sayha ursa şark cânibi ganîmet olur derlerdi. İsrâfîl sûreti kanat ursa garbda kaht [u] galâ olur derlerdi. Mikâ'îl sayha ursa şimâl cânibinde bir sâhib-hurûc zuhûr eder derlerdi. Azrâ'îl sayha ursa cemî'i dünyâda tâ'ûn olur deyü havf ederlerdi.³ Bu timsâller Hazret-i Fahr-i âlem vücûda gel[dik]de ser-nigûn olup hâlâ mezkûr amûdlar Ayasofya Çukurçeşmeleri kurbünde dörd aded mermer amûdlar râyegân temâşâgâhdır.”⁴

-
- 2 [TM] “Talismans et merveilles dans la relation de voyage d'Evliyâ Çelebi “ [Evliyâ Çelebi seyahatnamesinde tılsımlar ve harikalar], hazırlık aşamasında.
 - 3 *Çiğlikler atan ve kanatlarıyla çarpışan tılsımlı yaratıkların tasviri Evliyâ'da oldukça sık karşımıza çıkmaktadır, TM'de görüleceği gibi.*
 - 4 [EÇS] *Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304. Numaralı Yazmanın*

Evliyâ anlatısının bir başka bir yerinde, yeniden dört “kerubi”-den bahsetmektedir ama bu sefer daha doğru bir biçimde, onları bugün halen görebildiğimiz gibi Ayasofya’nın kubbesinin bingilerinin içine yerleştirmiştir.

“[...] [K]ubbe-i azîmin dörd pâye-i azîmlerinin tabaka-i âlisi nihâyetinde dörd köşede birer melek sûreti vardır. Bilâ-teşbîh biri Cebrâ’îl ve biri Mikâ’îl ve biri İsrâfil ve biri Azrâ’îl sûretleridir kim hâlâ kanatların küşâde edüp dururlar kim kadd [ü] kâmetleri perr ü bâlleri ile ellişer zirâ’ timsâl-i acîbelerdir, tâ Hazret-i Risâlet vücûda gelince bu ferîşte sûretleri göbeğinde olan ağızlarından kelimât edüp Cebrâ’îl tasvîri cânib-i şarkda olup olacak alâ’imât ü vakâyi’âtı ayân edermiş. Ve Mikâ’îl sûreti cânib-i garbdan düşmen zuhûr eder ve kaht [u] galâ olur deyü haber verirmiş. Ve İsrâfil sûreti cânib-i şimâlde olacak vakâyi’âtdan haber verirmiş. Ve Azrâ’îl timsâli cemî’î dünyâda müte’ad[did] pâdişâhların mevti haberin verirmiş. Hâlâ ol zikr olunan dörd sûret-i mehib râyegândır. Ammâ Hazret’den berü tılsımâtı bâtil olmuşdur.”⁵

Bakışlarını bir kez daha efsanevi öğelere ve kendisinin dahi inandırıyor olduğundan şüphe duyacağımız, *güçlü hayal gücünün saf ürünlerine* doğru çeviren Evliyâ, bizim de görüşümüzü zenginleştirerek, bu sefer bizi Ayasofya’dan At Meydanı’na getirir. Eğer çevreye göre konumunu belirtmemiş olsaydı, bahsetmiş olduğu ilk yapıyı tespit etmekte zorlanırdık. Aslında, gerçekte söz konusu olan, aynı zamanda “Konstantinos VII Porfirogennetos” da denen “Örme Dikilitaş”tır, tam bilinmeyen bir dönemde inşa edilmiştir ama bu isimdeki imparator tarafından onarımı yapılmıştır (905-959) ve o dönemde kısa bir süre sonra kaybolacak olan tunç plakalarla kaplanmıştır. Bunlar kabaca yontulmuş, belirgin taş bloklardır. Sayıları, Evliyâ’yı baş döndürücü sayıların içine düşürecek derecede *şaşırtmıştır* ve bu yapıyı “Milyôn-pâr nâm/ Milyonlarca Parça” olarak adlandırmıştır. Burada, dikilitaşın içindeki tılsımın niteliği ve gücü oldukça belirsiz kalmaktadır ama manyetik demir çubuğa yapılan gönderme, seyyahımızın, özerk bir Ermeni kilisesi olan Üç Kilise’de tanıklık etmiş olduğunu söylediği yakın bir olguyu hatırlatmaktadır.

.....

Transkripsyonu-Dizini 1. cilt, yayınlayanlar Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 28.

5 EÇS, I, 56-57.

“*On beşinci tılsmât:* Atmeydânı'nda Milyonpar nâm amelî bir sûtûn-ı âlîdir kim zirâ'-ı bennâ ile kaddi yüz elli arşındır. Kostantîn zamân-ı hükûmetinde kabza-i tasarrufunda olan pâdişâhların dest-i hükûmetlerinde olan kılâ'ların ve şehri azîmlerin adedince her pâdişâh-ı hâkimden ol kadar makbûl [u] mu'teber reng-â-reng ahcâr-ı zî-kıymet taleb edüp geldikde Atmeydânı sahrâsında dağlar gibi yığılıp tamâm oldukda hisâb [u] kitâb etdiler üç kerre yüz bin seng-i gûnâ-gûn gelmiş. Andan bildiler kim Kostantîn üç kerre yüz bin kal'a ve şehre mâlik kıral imiş. Ba'dehu bir üstâd-ı kâmil bu taşlar inkırâzu'd-devrân mü'ebbed durmak için Atmeydânı'nda merkûm taşlardan kılâ' [u] büldânın nizâmı intizâmıyçün bir mîl minâre tılsım edüp mîlin tâ ortasında bir kalın demir mîl diküp cânib-i erba'asına mezkûr taşları hendese üzre inşâ edüp mîlin tâ zirve-i a'lâsında hammâm kubbesi kadar bir mıknatîs taşı koyup ol mîlin ortasına vaz' olunan hadîd mîli seng-i mıknatîs cezb edüp cümle seng-i gûnâ-gûnlar dahi birbiri üzre metânet buldu. Ve ol mîlin cemî'i taşları ekâlîm-i seb'a şehirlerinin herbirinden gelüp binâ olunduğuyçün milyonpar derler. Hâlâ sâbit dâ'im bir ibret-nümâ hezârân-pâre bir âlâmetdir. Ve mi'mârbaşı mîlin dibinde medfûndur kim Uryarin nâm bir üstâd-ı kâmilidir. Ayasofya'yı binâ eden Ağnados mi'mârın oğludur.”⁶

Bir sonraki yapı, sahip olduğu özellikler sayesinde daha kolayca tanınmaktadır: Burada *söz konusu olan, Mısır Firavunu III. Tutmosis* tarafından M.Ö. 15. yüzyılda yaptırılmış dikilitaştır. Karnak tapınağından getirilmiştir ve bir kaide üzerine yerleştirilmiştir, dört bir tarafı *İmparator I. Theodosius'u* (347-395) ailesi ve saray erkânı ile çevrelenmiş olarak temsil eden kabartmalarla bezenmiştir. Evliyâ'nın önemli bir detaydan bahsetmemiş olduğunu saptamaktayız: Bin beş yüz yıldan beri, dikilitaşın konmuş olduğu dört tunç takoz, depremin etkileri altında yapının devrilmemesi için gereken esnekliğe sahiptirler. Ama, yanlış bir biçimde yorumlamış olsa da, yazarımız kabartmalar hakkında oldukça kesin tanımlamalar vermektedir. Tabiki, Theodosius'u kendisine göre İstanbul'un mitsel kurucusu olan Yankô ibn Mâdyân olarak almaktadır. Şüphesiz onun muhafız subayları bize tanıttığı gibi rüşvetçi memurlar değildiler. Ama sütunların Nil kıyılarından Bizans başkentine taşınmasını anlatan görsellere yapmış olduğu mükemmel yorumlar dikkate değerdir. Bununla birlikte, bir kez daha yeniden Evliyâ'nın, bu yapının içinde yer alan

.....

6 EÇS, I, 28-29.

tılsımın ne nitelikleri, ne de ona atfedilen etkileri hakkında hiçbir belirgin açıklama vermemiş olduğunu görmekteyiz.

“*On altıncı tılsımât*: Yine Atmeydâni’nda yekpâre ve çâr-kûşe ahmer-gün seng-i zenbûri nakş-ı bûkalemûn mîldir kim Yanko ibn Mâdyân zamânında bir üstâd-ı kâmil kehene âlim-i âmil İslâmbol içre inkırâzu’d-devrân havâdisâtından ne zuhûr edeceğin ve her pâdişâh asrında ne alâ’imât zâhir olacağıın ilm-i nücûm kuvvetiyle mezkûr seng-i hârânın çâr-kûşesine rumûz [u] [17b] künûz ile cemî’i ecnâs-ı mahlûkâtın tasâvîrlerin resm edüp bir âdem başına çizme geymiş yazılmışdır, ana işâretidir kim bir devlet gele, ayakda olan pespâyê âdemlere söz değüp baş ola. Ve mücevvezeli âdemler sûreti var ve bostâncı külâhlı ve yeniçeri keçeli âdemler var, bunlar mutasarrıf olalar işâretin etmiş. Ve baykuşlar sûretin edüp harâb ola, alâmetin göstermiş. Ve niçe bin alâ’imât-ı acâyibâtlar dahi vardır kim diller ile ta’bîr ü tavsîf olunmazdır.

Ve Yanko ibn Mâdyân’ı tasvîr edüp serîr-i âlî üzre elinde bir müdevver halka ile timsâl etmiş kim meselâ cihângîr olup dünyâyı feth edüp halka-misâl elime aldım remzin etmiş ve yüzün cânib-i şarka nâzır etmiş. Ve ardında cânib-i garba nâzır, elinde kas’aları ile niçe dilenci sûretinde pâdişâhlar etmiş kim kullarından, vüzerâ ve re’âyâsından rüşvet isteyen hâkimler rumûzun etmiş.

Ve bu mîlin bir cânibinde dahi bu kadd [ü] kâmetde yüz zirâ’ seng-i âlîyi ilm-i cerr-i eskâl ile üç yüz nefer âdem ile kâ’im etdüğünün âlât sûretleri ve bocı ırgatları ve felenkleri tasvîrin etmiş. Ve hâlâ evce ser çekmiş on âdem dirâgûş edemez, çâr-kûşe bir amûd-ı müntehâdır kim çâr-kûşesinde birer tuç kürsî üzre sâbitdir kim ilm-i mi’mârîden haberdâr olan gördükde âdem engüşt ber-dehen eder. Hâlâ temâşâgâh-ı ünâs-ı cihândır.»⁷

Bir zamanlar Bizans döneminde, At Meydanı’nı süsleyen *üçüncü dikkate değer kalıntı ise* “Yılanlı Sütun”dur. Evliyâ bu sütunun yapımını kendi yarattığı bir kral olan *Pozântin*’e atfetmiştir, bu isim büyük olasılıkla “Bizans” kelimesinden türemiştir. Aslında, bilindiği üzere, bu adak eseri M.Ö. 479 yılında Yunanlıların Perslere karşı yaptıkları Platea Savaşı’nı kazanmalarının ertesinde yapılmıştır. Bu sütun önce Delfi’deki Apollo mabedinin önüne dikilmiştir. Onun Konstantin tarafından At Meydanı’na taşınması ve ardından yaşadığı

.....

⁷ EÇS, I, 29.

hasarlar çok iyi bilinmektedir. Aslında, bir Osmanlı efsanesi, bu sü-
tunun, şehirden yılanları ve diğer zararlı hayvanları uzaklaştırmak
olan tılsımlı gücünü de yok etme pahasına Fatih Sultan Mehmed
tarafından başının kestirilmiş olmasını istemektedir. Oysaki burada,
Evlîyâ'nın bu eylemi *mest-i fânî* olarak nitelendirilen II. Selim'e at-
fetmiş olduğu görülmektedir. Yazarımızın kaleminde, Osmanlı Ha-
nedanlığına mensup olanlar hakkında böyle küçültücü değerlendirmeler
yaptığını görmek oldukça ender rastlanan bir durumdur.

“*On yedinci tılsımât-ı ibret-nümâ*: Yine At-meydânı'nda Pozantin Kı-
ral'ın zamân-ı dalâletinde Sürende nâm hekim şehrin yılan ve çıyan ve
akreb haşerâtları misilli zehir-nâk hayvânât helâkiyçün tuçdan üç başlı
bir ejdehâ timsâli binâ etdi kim Makdonya içinde aslâ zehir-nâk ve mû-
hiş hayvânâtlar yoğ idi. Hâlâ kaddi on zirâ' burma bir ejder sûretidir. Ve
on zirâ' dahi zemînde Sultân Ahmed câmi'i binâ etdükde tîn-i türâb
içinde kalmışdır. Hattâ Selîm-i Sâni ve mest-i fânî at üzre ubûr ederken
eğer hânesinden bozdağan mücevher topuz ile mezkûr ejder sûretine bir
topuz urunca ejderin garb cânibine nâzır kellesinin alt çenesine isâbet
edüp ol ân İslâmbol'un garb cânibinde yılan zâhir olup ol asırdan berü
yılan İslâmbol içre şâyi' oldu derler. Allâhümme afvenâ ejder eğer öbür
kellelerine bir zarar olursa İslâmbol'u mâr [u] mûr berbâd eder. Hâsıl-ı
kelâm tılsımı hâlâ müte'essir bir temâşgâhdır.”⁸

Evlîyâ kendi çeşitli '*acâ'ib ve garâ'ib*'lerinden yola çıktığında,
anlatısına sıklıkla gerçeğe yakın bir olgudan başlamaktadır, ardından
kökenleri ve nedenleri teyit edilemeyecek olgulara dalarak hızlıca bu
gerçeklikten uzaklaşıp, duruma göre okuyucuyu hayranlıkla, korkuyla,
şaşkınlıkla dolduracak alanlara kaymaktadır. Ama bütün bunlar seya-
hatnamesinin geniş bölümlerinin, yavaş yavaş önemini keşfettiğimiz
gibi, bizlere belge niteliğinde anlatılar sunmasını engellememekte-
dir.⁹ Bununla birlikte, birçok başka alıntıda olduğu gibi, burada gör-
müş olduklarımız, bu konuda temel bir soruyu ortaya çıkartmaktadır:
eğer Evlîyâ onun için sıradışı olsa da, Konstantin'in gerçekten kim
olduğunu veya Platea Savaşı'nın ne olmuş olduğunu doğrulamak
için güvenilir kaynaklara başvurmak isteseydi, hangi kütüphanede

.....

8 EÇS, I, 29.

9 Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliyâ Çelebi*, Lei-
den-Boston, 2004, s. 153 vd.

Batı Avrupa dillerinde yazılmış eserleri bulabilirdi? Ayrıca, onları okuyabilecek ya da kendisi için çevirtirecek donanıma sahip miydi? Ya da, çağdaşları Hüseyin Hezâr-fenn'in ve Kâtib Çelebi'nin yapmış olduğu gibi o dönem İstanbul'da yaşayan yabancılarla irtibat kurmak aklına gelmiş miydi?